

ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗМІСТ У НАВЧАЛЬНИХ ПЛАНАХ І ПРОГРАМАХ 1900–1917 Р. ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Світлана Науменко,

аспірант Інституту педагогіки АПН України

У 1900-1917 р. початкові школи на території України були об'єднані у три учбові округи: Київський, Харківський та Одеський. Кожний учбовий округ мав свою мережу навчальних закладів і розробляв для них відповідні навчальні плани й програми. Водночас, кожна школа, враховуючи місцеві умови, клімат, заняття жителів та наявність учителів, підручників, ілюстративного матеріалу тощо, встановлювала свій термін навчального року та створювала навчальні плани і програми. Так, у початкових школах України навчальний рік становив 75-145 днів. Його тривалість визначали директор й інспектор, а затверджував – опікун учбового округу [6, с. 15].

Навчальні плани і програми, які самостійно створювали в кожному початковому навчальному закладі, мало чим відрізнялися у школах одного типу. Суттєві відмінності були між різними типами початкових шкіл, особливо між сільськими й міськими. Проілюструємо це, проаналізувавши географічний зміст навчальних планів та програм сільських і міських початкових шкіл. Розглянемо два навчальні предмети: географію та природознавство.

У 1900-1917 р. в Україні до *сільських початкових шкіл* належали школи грамоти, недільні школи, церковнопарафіяльні, парафіяльні й сільські училища; до *міських початкових шкіл* – прогімназії, міські й повітові училища.

Навчальними планами і програмами *шкіл грамоти, недільних шкіл та парафіяльних училищ* вивчення географії не передбачалося [1]. В *церковнопарафіяльних і сільських училищах* географію вивчали в

2 класі: у двокласних церковнопарафіяльних училищах – тричі на тиждень протягом 3, 4 і 5 років навчання, в двокласних сільських училищах – двічі на тиждень на четвертому році навчання і тричі – на п'ятому [5; 6; 8]; у *міських початкових школах* (міських, повітових і реальних училищах, класичних, чоловічих і жіночих прогімназіях) – двічі на тиждень з 1 по 4 класи [2; 4; 7].

У 1 класі міських початкових шкіл, на третьому році навчання в двокласних церковнопарафіяльних училищах й на четвертому році навчання в двокласних сільських училищах молодші школярі отримували елементарні відомості з курсів математичної і фізичної географії.

Під час вивчення цих двох курсів учні: а) ознайомлювалися з поняттями: *план, масштаб, горизонт, сторони горизонту, меридіани, екватор, паралелі й полюси*; б) малювали план класу, школи, місцевості тощо; в) вивчали рух Землі навколо своєї осі і навколо Сонця; г) дізнавалися, чому, коли в північній півкулі літо, то в південній – зима і навпаки, чому коло північного полюса протягом усієї доби взимку буває ніч, а влітку – день та ін.

Після руху Землі навколо Сонця подавалася інформація про складові частини земної поверхні (материка, частини світу, острови, півострови та ін.) та океанів (моря, затоки, протоки тощо); рух води в океанах та властивості морської води; будову поверхні суші (рівнини і гори) та дна океанів; води суші (річки, озера, льодовики). Під час вивчення цих розділів школярі ознайомлювалися з великою кількістю назв географічних об'єктів.

У навчальних планах і програмах з географії для міських та двокласних сільських початкових шкіл зазначалося, що учні вивчають напам'ять назви тих географічних об'єктів, які мають найбільше значення. Наприклад, назви судноплавних річок, цікаві і гідрографічному або кліматичному відношенні гори, миси – якими визначалося положення частин світу.

Завершувався курс математичної і фізичної географії відомостями про повітря й атмосферні явища; клімат, кліматичні пояси та характерні для них рослини і тварини; людину.

Під час вивчення кліматичних поясів Землі давалася характеристика пір року в кожному поясі. Особлива увага зверталася на найхарактерніші явища природи, наприклад, літні зливи в жаркому поясі, та на найголовніших представників рослинного і тваринного світів.

Після рослинності і тваринного світу кожного кліматичного поясу робився опис людських рас та поділ людей за способом життя й релігією. Опис розпочинали з бродячих і кочових племен.

На відміну від другокласників двокласних сільських початкових шкіл, першокласникам міських початкових шкіл повідомлялася найголовніша інформація з курсів математичної і фізичної географії. Так, молодші школярі міських початкових шкіл не знали, як утворюються течії, як вони впливають на клімат, які вітри дмуть в усіх кліматичних поясах. Вони лише вміли показувати течії на карті та визначати, які з них холодні, а які - теплі міських початкових шкіл; знали, які вітри дмуть у жаркому і помірному поясах та як тепло і рослинність поширюються у вертикальному й горизонтальному напрямках [2, с. 28, 51-114; 4, с. 50-53].

У 2 класі (на третьому-п'ятому роках навчання) в двокласних сільських та в 2-4 класах міських початкових шкіл вивчалася географія усіх частин світу, Європи й Російської імперії. Цей матеріал по-різному розміщувався по класах та по роках навчання в різних типах початкових шкіл. Наприклад, частини світу (Австралію, Африку, Азію й Америку) вивчали в 2 класі класичних і чоловічих прогімназій та реальних училищ, в 4 класі жіночих прогімназій, на третьому році навчання в двокласних церковнопарафіяльних й на четвертому році навчання в двокласних сільських училищах; Європу – в 2 класі жіночих прогімназій, в 3 класі чоловічих і класичних прогімназій та реальних училищ, на четвертому році

навчання в двокласних сільських училищах та на третьому і п'ятому роках навчання в двокласних церковнопарафіяльних училищах; Російську імперію – в 3 класі жіночих, в 2 і 4 класах чоловічих прогімназій, в 4 класі класичних прогімназій та реальних училищ, на п'ятому році навчання в двокласних сільських училищах та на четвертому і п'ятому роках навчання в двокласних церковнопарафіяльних училищах [2; 4; 5; 6; 7; 8].

Частини світу й Європу розглядали за таким планом: розташування, будова поверхні, води суші, клімат, рослинність, тваринний світ, народонаселення, релігії, огляд окремих держав. Роблячи огляд держав частин світу й Європи, зупинялися на тих краях, які:

а) мали торгівельні відносини з Росією або характеризувалися племінною або релігійною спорідненістю. Так, у двокласних сільських початкових школах вивчали країни Балканського півострова, Німеччину, Францію, Австро-Угорщину, Англію, Китай, Японію, Персію, Палестину, Азіатську Туреччину і Сполучені Штати Америки; в міських початкових школах – ще Італію, Корею, Індостан, Афганістан, Аравію, Єгипет, Конго, колоніальні землі Алжиру і Капської землі, Британські володіння в Північній Америці та володіння всіх європейських країн. Країни розглядалися від найважливішої до менш важливої для Російської імперії;

б) були найхарактернішими та найтипівішими. Наприклад, при характеристиці пустелі робили опис Сахари; степу – степу Середньої Азії; гірської країни та її флори і фауни – Абіссинії (Африка); природи тропічних країн – сельвасів Бразилії і Центральної Африки; бродячого способу життя – індіців Північної Америки або австралійців.

Під час вивчення країн Європи та частин світу повідомлялася інформація про найважливіші галузі їх промисловості. Так, Англію характеризували як країну, де розвинутими були обробна промисловість і торгівля; Сполучені Штати Америки – країну зі швидким розвитком землеволодіння та хлібної промисловості; Німеччину – зі швидким

розвитком обробної промисловості, особливо металу; Францію – виноробства; Швейцарію – скотарства та виготовлення молочних продуктів; Іспанію – вівчарства (мериноси).

Російська імперія розглядалася в загальному огляді та в поділі на території. План розгляду в першому і другому випадках був однаковий: розташування, будова поверхні, води суші, клімат, рослинність, тваринний світ, племінний склад населення.

Вивчаючи розташування Росії, увага зверталася на: а) морські кордони; б) залізничний Сибірський шлях та морський шлях на Далекий Схід через Чорне море і Суецький канал; в) сухопутні кордони з Німеччиною, які є найважливішими в торгівельному відношенні і являють найбільшу небезпеку у військовий час.

Народонаселення Росії розглядалося за племенами, релігією та формами побуту. Вивчаючи цю інформацію, молодші школярі робили висновки, що: а) російський народ є найчисельнішим та найбільш культурним; б) Росія – російськомовна і православна держава; в) представники бродячого і кочового населення є некультурними.

Після загального огляду Російської імперії виконувався опис її територій. Спочатку Росію ділили на чотири природні області: Європейську Росію, Кавказ, Сибір і Середньоазіатські володіння, які, в свою чергу, поділялися на менші території. В основу меншого поділу Російської імперії, наприклад в двокласних сільських початкових школах, покладено однаковість ознак природи, заняття населення, або етнографічних рис. Наприклад, у Сибіру виділяли тундру, тайгу, степи, гірську область; в Середньоазіатських володіннях – область степів і гірську область; у Кавказі – Передкавказзя, Великий Кавказ і Закавказзя; в Європейській Росії – Північний край, Фінляндію, Озерний край, Прибалтійський край, Західний або Білорусько-Литовський край, Привіслінський край, Центральний простір, Чорноземний пояс, Степовий

пояс та Прикаспійський край. Причому, Північним краєм називалась область тайги і тундри, де головними промислами населення було полювання, риболовство і морське звіринництво, а Озерним краєм – територія, об'єднана річковою системою Неви.

У міських початкових школах поділ Європейської Росії ніяк не мотивувався і був дещо іншим. Європейська Росія поділялися на 9, а не на 10 територій, та замість Привіслінського і Прикаспійського країв виділялися Приуральські губернії.

У навчальних планах і програмах з географії міських початкових шкіл зазначено, що, вивчаючи території Російської імперії, найбільша увага учнів повинна звертатися на ту губернію або область, де знаходилася школа, а особливо на її природні умови та населення.

Отже, на третьому-п'ятому роках навчання в двокласних сільських та в 2-4 класах у міських початкових школах вивчалася фізична, етно- та політична географія частин світу, Європи й Російської імперії.

Найбільша увага зверталася на фізичну географію. Фізичні описи частин світу, країн і територій Росії подавалися з найменшими дрібницями.

Етнографічний опис був коротким. Наприклад, в Африці перераховувалися тільки такі народи, як фелахи, кафти, готтентоти, бушмени; в Америці – креоли, метиси, мулати.

Описуючи країни, повідомлялася тільки назва релігії, без опису її релігійного вчення, та розглядалися з найкоротшими поясненнями такі форми правління, як деспотична, монархія не обмежена, монархія обмежена, республіка.

У двокласних сільських та міських початкових школах на уроках географії вчитель намагався створити в уяві учнів цілісну картину про частину світу, країну й територію. Щоб цього досягти, він розглядав зв'язки між географічними елементами, наприклад, залежність клімату і

природи від географічного розташування й рельєфу країни; характеру діяльності населення – від навколишніх особливостей природи.

Повідомляючи школярам повні і різносторонні відомості про кожен державу й територію, викладач враховував: 1) вікові можливості учнів; 2) практичне значення інформації.

Вивчаючи частини світу, Європу та Російську імперію, молодші школярі ознайомлювалися з великою кількістю назв географічних об'єктів та статистичних даних, наприклад з назвами об'єктів рельєфу, вод суходолу, столиць, з чисельністю населення країн та територій, розмірами їх площі та ін.

Навчальними програмами 1900-1917 рр. передбачалося, що молодші школярі міських і двокласних сільських початкових шкіл повинні напам'ять знати: а) важливі в торгівельному і промисловому житті країни географічні об'єкти; б) найголовніших представників флори і фауни країни. Наприклад, для Сахари – верблюда і страуса, для тундри – північного оленя; в) довжину течій найважливіших річок, висоту найважливіших хребтів, площу і кількість населення країни та чисельність жителів її столиці. Причому, статистичні дані повинні були подаватися в круглих числах і тільки по великих країнах. Учні засвоювали їх за допомогою найпростіших картограм і діаграм, які самі виготовляли.

У 1900-1917 рр. молодші школярі міських і двокласних сільських початкових шкіл вивчали географію за допомогою синтетичного й аналітичного методів.

Аналітичний метод полягав у виділенні й розгляді окремих сторін, ознак, особливостей об'єкта, явища або процесу. Так, спостерігаючи над обрисами горизонту, вчитель пояснював учням, яку форму має Земля. Потім він ознайомлював школярів з глобусом та картою півкуль, за допомогою яких: а) пояснював, що є материком і океаном; б) розповідав про особливості розташування й берегового обрису окремих материків;

в) показував найголовніші риси рельєфу материків, їх найважливіші річки і т.п.

Синтетичний метод полягав у тому, що, проводячи найпростіші досліди і спостереження, наприклад про походження дощу та вітру, викладач вимагав від учнів самостійних висновків щодо побаченого. Потім ці висновки вчитель узагальнював та доповнював.

У навчальних програмах міських і двокласних сільських початкових шкіл зазначено, що на уроках географії повинні проводитися екскурсії і досліди та використовуватися ілюстративний матеріал. Так, за допомогою наочних дослідів пояснювався рух Землі навколо своєї осі і навколо Сонця. Екскурсії проводилися під час вивчення математичної і фізичної географії в двокласних сільських початкових школах та математичної географії у міських початкових школах. Велика увага зверталася на вміння учнів користуватися картами.

Вперше молодші школярі ознайомлювалися з картою в 1 класі міських початкових шкіл та на третьому (четвертому) році навчання в двокласних сільських початкових школах. Це відбувалося так. На уроці вчитель на дошці малював карту. На ній він позначав усі географічні об'єкти, які учні повинні були вивчити. Викладач вішав на стіну друковану карту. Школярі порівнювали друковану карту із намальованою на дошці. Вчитель пояснював учням особливості друкованої карти та показував, як треба нею користуватися. Подальші пояснення вчителя і відповіді учнів повинні були постійно супроводжуватися роботою з картою.

Робота з картою передбачала креслення її школярами. Різні автори навчальних планів та програм по-різному розуміли зміст слова «креслити». Наприклад, Марголін Д. говорив, що першокласники повинні креслити карти за допомогою літографічних карт, на яких намальовано географічну сітку й обриси частин світу [5, с. 81-83]. Горбунов зазначав, що «корисним

посібником для гарного вивчення географії може бути раціональний спосіб її креслення» [3, с. 26-27], тобто на чистому папері.

Отже, в двокласних сільських (церковнопарафіяльних і сільських училищах) та міських початкових школах (міських, повітових і реальних училищах, класичних, чоловічих і жіночих прогімназіях) вивчалася географія, а в школах грамоти, недільних школах, парафіяльних, однокласних сільських й церковнопарафіяльних училищах – ні.

В двокласних сільських початкових школах географія викладалася у 2 класі (на 3(4)-5 роках навчання), а в міських – з 1 по 4 класи.

У перший рік навчання географії повідомлялися короткі відомості з математичної і фізичної географії та робився короткий огляд земної кулі за глобусом і півкулями, в наступних – вивчалася географія усіх частин світу, окремих країн та Російської імперії.

Країни розглядалися не всі. Зупинялися на тих, які мали торгівельні відносини з Російською імперією, мали таку ж релігію або племінний склад населення.

На уроках географії у міських і двокласних сільських початкових школах учитель намагався: а) розкрити зв'язки між географічними об'єктами; б) створити в уяві учнів цілісну картину про частину світу, країну й територію.

Молодші школярі напам'ять вивчали назви найголовніших географічних об'єктів та статистичні дані. На уроках географії у початкових школах широко використовували екскурсії, досліді, спостереження та ілюстративний матеріал. Велика увага зверталася на вміння учнів користуватися картою.

В 1900-1917 рр. географічна складова була не лише у змісті навчальних планів і програм з географії, а й з природознавства.

Цей навчальний предмет викладався лише в чоловічих прогімназіях і реальних училищах (міські початкові школи) та в двокласних сільських

училищах (сільські початкові школи). Так, у реальних училищах природознавство вивчали двічі на тиждень з 1 по 4 класи; в чоловічих прогімназіях – двічі на тиждень з 1 по 3 класи; в двокласних сільських училищах – у 2 класі: двічі на тиждень на 4 році навчання і тричі – на 5 [4; 5; 8].

У 2 класі двокласних сільських училищ, у 1 класі чоловічих прогімназій та 1-2 класах реальних училищ вивчалися теми: «Тіла тверді, рідкі та газоподібні», «Повітря», «Вода», «Поняття про прості та складні тіла», «Земля: найважливіші мінерали і гірські породи», «Метали», «Зміна земної кори під дією повітря, води, організмів та вулканічних сил», «Три царства природи». Вчитель міг змінювати послідовність вивчення тем. Хоча, навчальні програми пропонували після «повітря» давати «воду», а вже потім «землю». Пояснювалося це тим, що, під час вивчення землі використовувалися знання про фізичні та найпростіші хімічні властивості повітря і води.

На відміну від двокласних сільських училищ, у міських початкових школах у наступних класах викладалися курси ботаніки (в 2 класі чоловічих прогімназій та в 3 класі реальних училищ) та зоології (й анатомії) (в 3 класі чоловічих прогімназій та в 4 класі реальних училищ).

Під час вивчення курсів ботаніки й зоології молодші школярі міських початкових шкіл ознайомлювалися з представниками рослинного і тваринного світів. Представників та порядок їх вивчення викладач вибирав самостійно, враховуючи пору року та місцеві умови.

Навчальними програмами 1900-1917 рр. передбачено, що вивчення природознавства в 2 класі двокласних сільських училищ та в 1-3(4) класах чоловічих прогімназій і реальних училищ повинно відбуватися за допомогою екскурсій, дослідів і практичних занять. Саме ці види робіт давали змогу учням самостійно спостерігати та робити висновки. Наприклад, спостерігаючи за наслідками дослідів на отримання кисню,

азоту, вуглекислого газу, водню тощо, молодші школярі усвідомлювали, що на земній корі все взаємопов'язано.

У початкових школах на уроках природознавства широко використовувався ілюстративний матеріал, наприклад, колекції мінералів і гірських порід, малюнки рослин і тварин, гербарії, чучела тощо.

Отже, в чоловічих прогімназіях, реальних і двокласних сільських училищах вивчалось природознавство.

У міських початкових школах цей навчальний предмет вважався підготовчим курсом, який давав початкові знання і вміння з фізики та хімії. Саме тому в міських початкових школах, на відміну від сільських, після тем «Повітря», «Вода», «Земля», «Три царства природи» вивчалися курси ботаніки й зоології.

Висновки. В навчальних планах і програмах 1900-1917 рр. сільських і міських початкових шкіл України географія й природознавство були самостійними навчальними предметами. Ці два навчальні предмети розширювали уявлення та знання молодших школярів про рідний край і свою батьківщину. Вчили їх спостерігати, узагальнювати та робити висновки. Використання на уроках географії і природознавства екскурсій, дослідів та ілюстративного матеріалу допомагали учням засвоювати географічні відомості.

Л і т е р а т у р а

1. Герасимов М. Сборник законоположений и распоряжений, относящихся к низшим учебным заведениям Министерства Народного Просвещения. – С.- Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1893. – 145 с.

2. Горбунов. Новые учебные планы и примерные программы (утвержденные 20 июля 1890 года) классических гимназий и прогимназий, с новыми объяснительными записками Министерства Народного Просвещения, вышедшими к Уставу дополнениями, преобразовательными распоряжениями об улучшении состава учеников, преподаванию

гимнастики, внесением устава общего пособия нуждающимся ученикам и проч. – М. : Типография П. М. Мартынова, 1891. – 170 с.

3. Горбунов Н. Программы, учебные планы и правила реальных училищ с новыми объяснительными записками Министерства Народного Просвещения. – М. : Изд-во книжного магазина А. Г. Кольчугина, 1902. – 132 с.

4. Елисеев В. Программы и правила всех классов мужских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения (с наглядными дополнениями и разъяснениями). – 9-е изд. – Одесса : Книгоиздательство «Родное слово», 1912. – 168 с.

5. Марголин Д. Программы и правила реальных училищ (I–VII классы) (с приложением важнейших разъяснений и дополнений Министерства народного просвещения). – [6-е изд., испр. и доп.]. – К. : Книгоизд-во И. И. Самоненко, 1916. – 128 с.

6. Масловский А. Г. Законоположения и распоряжения, касающиеся начальных народных, приходских и частных училищ. – Одесса: Типография Бланкоиздательства М. Шпенцера, 1904. – 48 с.

7. Португалов А. В. Толковые программы и правила женских гимназий Министерства Народного Просвещения и Ведомства учреждений Императрицы Марии, Мариинских женских институтов и училищ, а также женских городских 6-тиклассных школ с курсом гимназии. – 6-е изд. – К. : Книгоиздательство И. И. Самоненко, 1916. – 128 с.

8. Хитров М. О преподавании географии во второклассных церковно-приходских школах // Народное образование. – 1898. – Кн. V. – С. 44–62.